

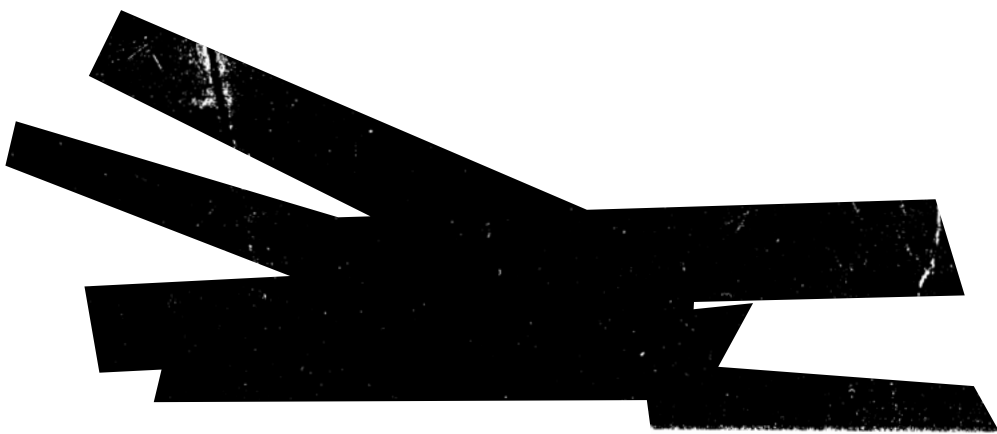
Källkritik

är bara

början

Birgit Schaffar

Hur lär man ut kritiskt tänkande i skolor? Birgit Schaffar menar att det inte enbart kan handla om att lära ut källkritik, utan att förmågan att tänka kritiskt även innefattar mycket mer djupgående frågor om vad som är ett gott liv och vad som är värt att sträva efter.

Kritiskt tänkande är en av de nyckelkompetenser som våra västerländska utbildningssystem ska utveckla hos den yngre generationen. Men hur precis ser en tanke ut när den är kritiskt? Och hur kan man lära någon annan att tänka kritiskt utan att bara infiltrera hen med sina egna tankar? Dessa är några av filosofins och pedagogikens kärnfrågor sedan många århundranden tillbaka.

När man diskuterar med lärare om skolans krav att undervisa i kritiskt tänkande, så kommer man snabbt in i intressanta diskussioner om hur elever lär sig att kritiskt granska de källor som de tar information ifrån. Här uppstår intressanta svårigheter. Vad är till exempel en pålitlig källa, och när känns en källa bara pålitlig för att den återger vedertagna åsikter ("mainstream-media")? Balansen mellan följande kan också vara svår: Elever ska lära sig att känna igen sådan information som behöver kontrolleras, men är vi lärare, som är en viktig källa för elevernas kunskande, beredda på att bli lika ifrågasatta och fact-checkade som andra källor?

Men räcker det att undervisa om källkritik för att kunna tänka kritiskt? Tänk till exempel på sådana fall där man under diskussionens lopp varseblir att det finns för lite faktamässig information till hands. Här räcker det inte att ha elever som kan utöva källkritik, då problemet inte ligger i felaktigheten i en uppgift, utan i avsaknaden av uppgifter.

Källkritik är en viktig början, men något saknas. Det anser tydligen också eleverna själva, som olika forskningsprojekt visar. **Mikander** och **Satokangas** har i en artikel visat att finska skolböcker i samhällskunskap bjuder in elever till att vara aktiva när det gäller att påverka deras direkta vardag (till exempel skollunch), men att böckerna inte ger inspiration för ett aktivt medborgarskap. Kritiskt tänkande kräver att man är förmögen att undersöka varför vissa kunskapsområden är marginaliserade, glömda, förbisedda eller varför de har tystats ner.

KRITISKT TÄNKANDE SOM SJÄLVKRITIK

I ett demokratiskt samhälle ska våra beslut bygga på korrekt information och på relevanta argument. Det är viktigt att lära sig förstå hur information och fakta kommer till för att kunna granska dess hållbarhet. Det är vad som i många offentliga debatter avses med att säga att information X är sann. Det som ofta glöms bort är att det i en diskussion inte räcker att enbart hänvisa till korrekt information. Det finns alltid många korrekta faktapåståenden som man skulle kunna yttra i varje situation, men som i ett konkret sammanhang helt enkelt saknar relevans. När man diskuterar kvaliteten av lunchmat i våra skolor är det säkert relevant att iaktta kostrekommendationer från pålit-

liga källor, men antagligen lite konstigt att hänvisa till det – i och för sig korrekta, men ändå icke-relevanta – faktumet att Pluto anses vara en dvärgplanet.

Granskningen av källans pålitlighet är därför ett viktigt, men det är ändå bara ett första steg. Frågan varför någon i en diskussion hänvisar till vissa fakta, eller varför vissa fakta inte tas i beaktande och tystas ner kräver en granskning som är kritisk i en annorlunda bemärkelse. Att leta efter skäl för varför något är viktigt att säga eller göra är också en granskning av det egna sättet att förstå världen.

Kritiskt tänkande visar sig vara ett tänkande som är knutet till frågan om inget mindre än det goda livet. Vad är viktigt?

Frågorna om vad som gör ett liv till ett gott liv och vad det betyder att vara människa är alltid i behov av en inter-generationell, kulturell och individuell självreflekterande omvärdering. Det kan hända att en sådan reflektion är ännu viktigare idag, då en majoritet av de västerländska vuxna, mig själv inräknad, har växt upp i livsformer som lät oss förstå att det goda i livet fanns i överkonsumtion, på bekostnad av andra livsformer och framtida generationer. Vi behöver ställa varandra och oss själva många frågor.

Här finns en svårighet att iaktta: många frågor är möjliga att ställa, men alla frågor är inte lika bra, eller lätta att besvara. Hur avväger och bestämmer man vilka som är bättre och sämre frågor?

Att ställa frågor är en central del av vad det är att öva kritik och därmed en central aspekt som skolan borde ge eleven möjlighet att lära sig. Den kritiskt granskande rörelsen är inte ett redskap i en maktkamp om ståndpunkter som hävdas i en debatt eller inom den vetenskapliga diskussionen. Som filosofen **Sören Stenlund** skriver i boken *Bildning och den kritiska uppgiften*, handlar det inte ”om att göra någon eller några ansvariga för några fel eller misstag, utan om att skapa medvetenhet om tendenser och förhållningssätt som vi delar med de flesta andra i vår tid.” Stenlund betonar att ”i den mån som det är felaktiga förhållningssätt så är vi själva inblanda-

de i eventuella misstag.” När vi förstår kritik på det viset har vi inte bara att göra med en granskning och kritik av vår egen kultur, utan inte minst också med ”en form av självkritik och självrannsakan.”

DEN MÖDOSAMMA VÄGEN TILL BEFRIELSE

Paulo Freire pekar på ett liknande samband när han betonar att den befrielseprocess som han ansåg vara nödvändig och möjlig för den fattiga befolkningen i Brasilien under 1960-talet inte kunde stanna vid en kritik av de kapitalistiska utnyttjande strukturerna. Det krävdes enligt Freire en aktiv ansträngning för att de förtryckta skulle kunna bli av med den förtryckande logiken i sig själva, som i grunden präglade deras självbild och förståelse av världen. I boken *The Pedagogy of the Oppressed* skriver han: ”The oppressed, having internalized the image of the oppressor and adopted his guidelines, are fearful of freedom. Freedom would require them to eject this image and replace it with autonomy and responsibility.” Det krävs en rejäl ansträngning för att granska sig själv och frigöra sig från tankesätt som bokstavligen håller en fången. Freire betonar därför att befrielse enbart är möjligt få följande sätt: ”by conquest, not by gift. It must be pursued constantly and responsibly.”

Freires tankar är mycket aktuella. Den västerländska (rika, utbildade och ofta vita) människan både tilltalas och inbillar sig själv att hen inte kan göra något åt det som ofta kallas för megatrender som vår värld står inför (globalisering, miljöförändring, ökande arbetsbörda, ökande konkurrens, digitalisering/teknologisering och så vidare). Som en del av det globala nord och som arvingarna till europeisk kolonialism är många av oss nordbor inbegripna i Freires beskrivning av dem som skapar, utnyttjar och lever på andras förtryck. I enlighet med **Hegels** analys av maktrelationen mellan slaven och herren, framhåller Freire att de som förtrycker lika mycket är offer för sina egna förtryckande praktiker och strukturer som de som direkt

faller offer för dem. Alla som är involverade i förtryckande system berövas sin mänsklighet och blir till sist blinda, passiva följare av förment givna och orubbliga regler och sociala strukturer. Som västerländska nordbor är vi på det viset skyldiga att åta oss kampen mot vår egen blinda passivitet, i vilken vi intalar oss själva att vi inte kan förändra vår situation samtidigt som vi håller varandra fångna i livsformer som torpederar existensvillkoren för majoriteten av jordens befolkning, för allt icke-mänskligt liv och för alla framtida generationer. Det är minsann en kritisk inre kamp som var och en behöver ta för att en radikal förändring ska kunna ske.

KRITISKT TÄNKANDE SOM KÄRLEKSFYLLO PRAKTIK

Med tanke på dagens utmaningar ligger det mödosamma och smärtsamma dock bara skenbart i en avhållsamhet – från extensiva förbrukningsvanor och från överdriven energi- och resurskonsumtion. Det här är förstas en nödvändig början, men svårigheten består i att lära oss se på oss själva och på världen på ett nytt sätt, något **Machado de Oliveira** är inne på i boken *Hospicing Modernity*. Vi behöver inte en paus från konsumtionen, så som när världen stannade upp under coronatiden. Utmaningen består i att inse att längtan efter vissa former av tillfredställelse och lycka är falska. För det räcker det inte med pseudo-kritiska självanklagelser. Dessa förmår inte skapa en väg ut ur de gamla ”myterna”. De låter oss enbart stanna till och blicka längtansfull tillbaka på det man inte längre får unna sig. Självkritik betyder även att konkret söka och inta nya perspektiv, något som visar sig i en förändring av ens mest vardagliga handlingar.

Det som verkar svårt, att ge sig helhjärtat i kast med själv- och kulturkritik, är dock vid närmare eftertanke även djupt tillfredställande, givande och överraskande ofta rent av roligt. Den svarta feministen **bell hooks** betonar att den pedagogiska verksamheten i vilken vi är kreativa och fantasifulla för att upptäcka alternativ till allt det som behö-

ver ändras, ofta är mycket lekfull och kärleksfylld. ”When we are free to let our minds roam it is far more likely that our imaginations will provide the creative energy that will lead us to new thought and more engaging ways of knowing.”

Om pedagogik som en (institutionaliserad) praxis vill främja kritiskt tänkande så behöver verksamheten i första hand sträva efter att erbjuda så mycket utrymme som möjligt för elever, studerande – och för lärarna själva – att ställa frågor, och att gestalta och skapa alternativ till de rådande situationerna. Pedagogiken borde vara en plats där man får lära känna sig själv och sina talanger genom att i en trygg situation testa vad man kan, vill, ska och förmår göra.

Fast det är en *själv*kritisk granskande rörelse i vilken vi lär känna oss själva sker den alltid i gemenskap och dialog med ens klass- och skolgemenskap. *hooks* skriver: ”Learning and talking together, we break with the notion that our experience of gaining knowledge is private, individualistic and competitive”. Att utforska möjlighetsramarna för den egna situationen bör alltså inte förstås som ett ego-centriskt uttryck i snäv bemärkelse, utan som ett kreativt uppdrag att tillsammans med andra söka sig fram till nya möjligheter, att smaka på nya sätt att vara, för att i övervägda steg bryta med det som är destruktivt.

DEN KRITISKT TÄNKANDE SKOLAN SOM POLITISK ARENA

Den kritiska reflektionen uppmanar en att iaktta det som ligger utanför *det som redan existerar* för att kunna ge uttryck för *det som kunde vara*. Vad är önskvärt? Vad vill jag och vi sträva efter? Dessa frågor pekar till att börja med på det som *Stenlund* skriver är det viktigaste ”redskapet” i den kritiskt tänkande rörelsen. För att kunna tänka kritiskt behövs ”något vi alla har: vår okunskap och ovisshet. Det svåra med kritiskt tänkande är att kunna använda ens ovisshet på ett konstruktivt sätt”. Skolor och lärare är vana vid att hantera och tala om okunskap på ett inbjudande och konstruktivt sätt.

Men frågan om vad som är önskvärt att sträva efter pekar även på en svag punkt i våra pedagogiska verksamheter. Den kräver förr eller senare ett ställningstagande. Vad som är relevant att iaktta, att uppmärksamma och att sträva efter är inte bara frågor man ställer för att avgöra vilka argument som är viktiga i en diskussion om skollunchens kvalitet – de är politiska frågor. När vi som lärare engagerar våra elever och studeranden i att lära sig tänka kritiskt, så visar det sig alltså att vi engagerar dem i en verksamhet som i sin kärna är politisk.

Hur ska skolor och lärare tackla det? Är det då inte helt tillräckligt att undervisa om källkritik, det vill säga om hur man granskar hållbarheten i olika påståenden? Måste vi ta ställning till relevansen i ett påstående om det riskerar bli politiskt?

Jag tror att det som ser ut som en etisk svårighet i lärarens professionella vardag bygger på ett missförstånd om vad politik betyder. Politik förstås allt för ofta som en kamp mellan individuella ståndpunkter och intressen, och därmed som en maktkamp. Kritiskt tänkande blir just här lätt till det som vi såg att vi borde undvika: ett försök att hitta så många fel som möjligt hos sin motståndare. Men jag tror att vi behöver påminna oss om att politik betecknar den verksamhet där vi som gemenskap värnar om vår gemensamma värld. Politiken kan förstås som en form av omsorg. Vi har så klart olika perspektiv och intressen, men den politiska strävnan utgår från insikten att vi alltid redan är och kommer att vara del av varandras liv. Inte minst under de många timmar som vi delar med varandra i skolan och i klassrummet.

För min egen del märker jag att min svårighet som lärare bara till ytan handlar om frågan om huruvida jag får engagera mina studeranden i kritiskt tänkande som en poli-

tisk verksamhet. Den frågan är kanske till och med en välkommen ursäkt för att inte gräva allt för djupt. Det som gör mitt, och antagligen många, lärarjobb svårt är att det kritiska tänkandet kräver att jag själv tar ställning till vad som är viktigt och relevant i mitt arbete som pedagog. Jag är del av den utbildade, vita och rika befolkningen i det globala Norden och ska lära mina studeranden, alltså just de som direkt kommer att drabbas av mina och min generations fega tillkortakommanden, att tänka kritiskt.

Ibland skulle det kännas skönt om jag kunde nöja mig med att enbart undervisa källkritik.

VIDARE LÄSNING

Freire, Paulo (1970/1996). *The Pedagogy of the Oppressed*. Penguin Education.

hooks, bell (2009). *Teaching Critical Thinking*. New York: Routledge.

Machado de Oliveira, Vanessa (2021). *Hospicing Modernity. Facing Humanity's Wrongs and the Implications for Social Activism*. North Atlantic Books.

Mikander, P., & Satokangas, H. (2023). From influencing school food to handling hate speech: Methods, areas, and limitations of active citizenship in Finnish social studies textbooks. *Education, Citizenship and Social Justice* 0(0). <https://doi.org/10.1177/17461979231197409>

Stenlund, Sören (2007). Bildning och den kritiska uppgiften. I: Bornemark, Jonna (red.) *Det främmande i det egna. Filosofiska essäer om bildning och person*. Södertörn Philosophical Studies 4. Huddinge, ss. 9–21.

Birgit Schaffar är docent och universitetslektor vid Helsingfors universitet och utbildar lärare.